

11 –Дәріс

Етістіктің шақтары

Нақ осы шақ (күрделі түрі)

Нақ осы шақ *-ptur/-ptiür* және *-iptur/-iptiür* жалғаулары арқылы жасалады. *turıptur mèn* ‘тұрыпшын’, *turıptur sèn* ‘тұрыпсың’, *turıptur* ‘тұрыпты’, *turıptur biz* ‘тұрыппыз’, *turıptur siz* ‘тұрыпсыз’, *turıpturlar* ‘олар тұрыпты’.

Болымсыз формасы *-may/-mey* жалғауларының жалғануымен жасалады. Мысалы: *turmaytur mèn* ‘тұрмапшын’, *turmaytur sèn* ‘тұрмапсың’.

Ауыспалы осы шақ

1-жақ жекеше түрі: *-r mèn, -ar/-er mèn, -ur/-ür mèn*
aytur mèn ‘айтармын’, *bèrir mèn* ‘берермін’, *kèter mèn* ‘кетермін’, *qorqar mèn* ‘қорқармын’, *körür mèn* ‘көерермін’, *tiler mèn* ‘тілермін, қалармын’.

2-жақ жекеше түрі: *-r sèn, -ar/-er sèn, -ur/-ür sèn*
aytur sèn ‘айтарсың’, *bèrir sèn* ‘берерсің’, *kèter sèn* ‘кетерсің’, *qorqar sèn* ‘қорқарсың’, *körür sèn* ‘көерерсің’, *tiler sèn* ‘тілерсің, қаларсың’.

3-жақ жекеше түрі: *-r, -ar/-er, -ur/-ür*
aytur ‘айтар’, *bèrir* ‘берер’, *kèter* ‘кетер’, *qorqar* ‘қорқар’, *körür* ‘көерер’, *tiler* ‘тілер, қалар’.

1-жақ көпше түрі: *-r biz, -ar/-er biz, -ur/-ür biz*
aytur biz ‘айтармыз’, *bèrir biz* ‘берерміз’, *kèter biz* ‘кетерміз’, *qorqar biz* ‘қорқармыз’, *körür biz* ‘көерерміз’, *tiler biz* ‘тілерміз, қалармыз’.

2-жақ көпше түрі: *-r siz, -ar/-er siz, -ur/-ür siz*
aytur siz ‘айтарыз’, *bèrir siz* ‘берерсіз’, *kèter siz* ‘кетерсіз’, *qorqar siz* ‘қорқарсыз’, *körür siz* ‘көерерсіз’, *tiler siz* ‘тілерсіз, қаларсыз’.

3-жақ көпше түрі: *-rlar/-rler, -arlar/-erler, -urlar/-ürler*
ayturlar ‘айтар’, *bèrirler* ‘берер’, *kèterler* ‘кетер’, *qorqarlar* ‘қорқар’, *körürler* ‘көерер’, *tilerler* ‘тілер, қалар’.

Болымсыз формасы түбір мен туынды сөзге *-mas/-mes* жалғауы мен тәуелдік жалғаулары тіркесе отырып жасалады.

Мысалы: *körmesmèn* ‘көрмеспін’, *körmes sèn* ‘көрмессің’, *körmes* ‘көрмес’, *körmes biz* ‘көрмеспіз’, *körmes siz* ‘көрмессіз’, *körmesler* ‘олар көрмес’.

Осы шақ

Шағатай тілінде осы шақ формалары етістіктің түбір және негізіне *-a/-e* көсемше тұлғалы етістіктің жалғауы мен *-tur* (*>dur-*) етістігінің ауыспалы осы шақ формасы *turur* (*>durur-*) сөзінің жалғануымен жасалады. Етістіктің түбір және негізі дауысты дыбысқа аяқталса *-у* көсемше тұлғалы етістік жалғауы жалғанады да *-tur* (*> dur-*) көмекші етістігіне жалғанған ауыспалы осы шақ жалғауы түсіп қалады.

1-жақ жекеше түрі: *-adur/-edür mèn*

baradur mèn ‘бара жатырмын’, *kèledür mèn* ‘келе жатырмын’.

2-жақ жекеше түрі: *-adur/-edür sèn*

baradur sèn ‘бара жатырсың’, *kèledür sèn* ‘келе жатырсың’.

3-жақ жекеше түрі: *-adur/-edür*

baradur ‘бара жатыр’, *kèledür* ‘келе жатыр’.

1-жақ көпше түрі: *-adur/-edür biz*

baradur biz ‘бара жатырмыз’, *kèledür biz* ‘келе жатырмыз’.

2-жақ көпше түрі: *-adur/-edür siz*

baradur siz ‘бара жатырсыз’, *kèledür siz* ‘келе жатырсыз’.

3-жақ көпше түрі: *-adurlar/-edürler*

baradurlar ‘олар бара жатыр’, *kèledürler* ‘олар келе жатыр’.

Болымсыз түрі: *barmaydur mèn* ‘бара жатқан жоқпын’, *kèlmeydür mèn* ‘келе жатқан жоқпын’.

Болжалды келер шақ

Шағатай тілінде келер шақ етістіктерге *-ğay/-gey*, *-қай/-key* болжалды келер шақ жалғаулары мен жіктік есімдіктердің жалғануы арқылы жасалады. Кейде, әсіресе, өлеңдерде *-ğa/-ge*, *-қа/-ke* жалғауларының қолданылғанын байқауға болады.

1-жақ жекеше түрі: *-ğay/-geymèn*, *-қай/-key mèn*

қалғай mèn ‘қаламын’, *келгеу mèn* ‘келемін’.

2-жақ жекеше түрі: *-ğay/-geysèn*, *-қай/-key sèn*

қалғай sèn ‘қаласың’, *келгеу sèn* ‘келесің’.

3-жақ жекеше түрі: *-ğay/-gey*, *-қай/-key*

қалғай ‘қалады’, *келгеу* ‘келеді’.

1-жақ көпше түрі: *-ğay/-geybiz, -қай/-key biz*

қалғай biz ‘қаламыз’, *келгеу biz* ‘келеміз’.

2-жақ көпше түрі: *-ğay/-geysiz, -қай/-key siz*

қалғай siz ‘қаласыз’, *келгеу siz* ‘келесіз’.

3-жақ көпше түрі: *-ğaylar/-geyler, -қайлар/-keyler*

қалғайлар ‘олар қалады’, *келгеулер* ‘олар келеді’.

Болымсыз түрі: *қалмағайлар* ‘қалмайды’, *келмегеулер* ‘келмейді’.

Нақты келер шақ

Шағатай тілінде ауыспалы келер шақ түбір мен туынды сөзге *-ğu/-gü* келер шақ жалғауы мен тәуелдік жалғаулардың және *-tur* (> *dur-*) көмекші етістіктігінің ауыспалы осы шақ формасы *turur* (> *durur-*) сөзінің жалғануымен жасалады. Мысалы: *-tur* (> *dur-*) көмекші етістігіне жалғанған ауыспалы осы шақ жалғауы түсіп қалады.

1-жақ жекеше түрі:

këlgümdür ‘келемін’, *tapğumdur* ‘табамын’.

2-жақ жекеше түрі:

këlgüñdür ‘келесің’, *tapğunğur* ‘табасың’.

3-жақ жекеше түрі:

këlgüsidür ‘келеді’, *tapğumdur* ‘табады’.

1-жақ көпше түрі:

këlgümüzdür ‘келеміз’, *tapğumuzdur* ‘табамыз’.

2-жақ көпше түрі:

këlgüñizdür ‘келесіздер’, *tapğunğuzdur* ‘табасыздар’.

3-жақ көпше түрі:

këlgüsidürler ‘олар келеді’, *tapğunğuzdurlar* ‘олар табады’.

Болымсыз формасы екі жолмен жасалады. Біріншісі, болымсыз етістік түбір сөздерге *-ğu/-gü* келер шақ жалғауы мен тәуелдік жалғаулардың және *-tur* (> *dur-*) етістіктігінің ауыспалы осы шақ формасы *turur* (> *durur-*) сөзінің жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *tapmağumdur* ‘таппаймын’. Екіншісі, етістіктің болымды тұлғасына *-ğu/-gü* келер шақ жалғауы мен тәуелдік жалғаулардың және *yok* сөзімен *-tur* (> *dur-*) етістіктігінің ауыспалы осы шақ түрінде *turur* (> *durur-*) көмекші етістігінің жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *tapğım yoğtur* ‘таба алмаймын’.

Тапсырмалар:

1. Төмендегі сөздерді оқыңыз және көшіріп жазып, машықтаныңыз.

1- خيا لىنك	6- بولغاي
2- تون- كون	7- آى و كون
3- كونكل	8- كوزلاريم
4- قيل و قال	9- شيرين دهان
5- بى وفاليق	10- كيلمادى

2. Берілген түпнұсқа мәтінін көшіріп жазыңыз.

Mecâlisü'n-nefâis'ten

وَجَّتْ بِنِ سُلْطَانِ صَاحِبِ قُرْآنِ نَبِیْكَ هَمَّایِیْنِ وِلَادَتِ لَارِی زَمَانِیْدِیْنِ رُوزِ اَنْزَوْنِ دُؤْنِ
لَارِی دُورِ نَبِیْغِ چَکِیْمِ قِیَاسَتِ قَدِ چَ بَرَقَرَارِ وِ عَالَمِ اَنْقَرَاغِی غَدِ چَ پَا یَارِ بُولْغَا یِ
اَو لُجْهَ فِغْیَرِ اِشْتِیْبِ مِیْنِ اَمَّا خُدْمَتِ لَارِیغِ مِیْتَمَا یِ مِیْنِ وِ اَو لُجْهَ خُدْمَتِ لَارِیغِ سَبَبِ
مِیْنِ اَمَّا حَالَا بُولْغَا دَارِ اَنْزَوْرِیْدِیْنِ بَقَا دَارِ اَلْسُورِیغِ اَنْتِقَالِ قِیْلِیْبِ دُورَلَارِ وِ اَو لُجْهَ حَالَا
بُولْغَا زَمَانِ اَنْدَا نِیْنِدَه دُورَلَارِ اَو لُ حَضْرَتِ نَبِیْكَ ذَاتِ کَلْمِی صِفَاتِیغِ مَع سِرْ
دُورَلَارِ جَمْعِ قِیْلِیْلِیغَا یِ وِ بَرَقِیْسِی نَبِیْكَ نَتَا یِجْ طَبِیْعِیْدِیْنِ بَیْرَارِ نِیْمِزْشَانَه یِ سُولْغُو
یَارِ یِیْلِیغَا یِ چُون بَرَقِصُودِغِ بَیْتِیْلِدِی اَنْی سِیْکَنْزِ قِسْمِ اَیْتِیْلِدِی وِ بَرَقِ سَمِ
بَقِیْسِ بَر مَجْلِیْسِ تَدْمُوسُوم بُولْدِی دِجْمُوعِی غَدِ مَجَالِیْسِ اَنْفَایِیْسِ اَنْتِ قُیُولْدِی
بُوتْخَدِکَه خُوش مِیْنِ اَبْتَدَاسِی بَیْرَا
نَظْمِ اَبْلِی طَاطِیْعِی اَدَاسِی بَیْرَا
اَمِیْدِ بُوکِیْمِ عِسْمِ دِغَاسِی بَیْرَا
خَتْمِ اَبْلَاکَا مِیْنِ شَاهِ دِغَاسِی بَیْرَا

(Ali Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-nefâis, Süleymaniye Kütüphanesi,
Fatih Kitaplığı, nr. 4056, 658a)

3. Берілген түпнұсқа мәтінінің транскрипциясын жасаңыз

4. Түпнұсқа мәтіннің транскрипциясына қарай отырып морфологиялық талдау жасаңыз

5. Берілген сөздерді араб әріптерімен жазып, жазылуы мен транскрипциясын салыстырыңыз

Ulğat, -velj, -veljkin, - zülf, -āgāh

Ūatā kıl, - bēl bağla, -bosāga,

ciger-sūz, cihān-dār,

fikr èt, -emgek

СМӨЖ Тақырыптары:

1. Ең танымал және ескі шағатай тілі сөздіктеріне шолу жасап, қазақ зерттеушілері үшін сөздіктің маңыздылығы туралы баяндама жасау.
2. Араб графикасымен жазылған тарихи мәтіндердің зерттелуінің қазіргі кезде ҚР үшін маңыздылығын дәлелдеп баяндама жасаңыз.

Әдебиеттер Тізімі:

1. Devellioğlu, F., Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitapevi баспасы, Анкара, 1993.
2. Eckmann J., аудар: Karaağaç G., Çağatayca El Kitabı, Akça баспасы, Анкара, 2003.
3. Eren, N., Çağatay Lugatleri Hakkında Notlar, DTСF журналы, №1-2, Анкара, 1950.
4. Шадкам З., Кыдырбаева Ү., «Шағатай тіліне кіріспе». Қазақ университеті. Алматы. 2019.
5. Сыздықова Р.Ф. Текстология мәселелері//Қазақәдебиеті. –1964. – 27 март.
6. Убайдуллаева Г.Ж. «Мухаббат-наме» ескерткішінің (XIVғ.) текстологиясы (жәдігерліктіңқазақтілінеқатысы): Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2001. –198 б.